

УДК 81'366

Галаур С. П.

ЯВИЩЕ ПРЕФІКСАЛЬНО-ПРИЙМЕННИКОВОЇ КОРЕЛЯЦІЇ: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянено історію вивчення питання префіксально-прийменникової кореляції, окреслено основні підходи щодо трактування явища семантичного узгодження на префіксально-прийменниковому зрізі, схарактеризовано традиційні та новаторські погляди на наявність чи відсутність смислового співвідношення між дієслівними префіксами і прийменниками відмінкових форм у реченні, з'ясовано перспективи дослідження так званого феномену “префікс/прийменник” на сучасному етапі розвитку семантичного синтаксису.

The article deals with the history of studying of the prefix and pronominal correlation and outlines the main approaches to the defining the phenomenon of the semantic concordance at the prefix and pronominal level, the traditional and innovative views on availability or absence of correlation of meaning of verbal prefixes and pronouns in the case forms in the sentence. It also clears up the prospects of investigation of so-called “prefix/pronoun” phenomenon at the current stage of development of the semantic syntax.

У синтаксичних дослідженнях останніх років, присвячених аналізу семантичної та формально-граматичної структури речення, лексико-семантичної наповнюваності його конститутивних позицій, динаміки прийменникової системи української мови, приділено значну увагу явищу смислового узгодження на префіксально-прийменниковому зрізі (див.: [5; 10; 18; 19]). В українській лінгвістиці утрадиційнився термін “префіксально-прийменникова кореляція”. Залежно від семантичної відповідності/невідповідності префікса та прийменника, дослідники розрізняють безпосередній/опосередкований тип кореляції. У сучасних мовознавчих сту-

діях, метою яких є опис валентності предикатів руху, переміщення, з'ясування синтаксичної сполучуваності префіксальних дієслів із прийменниково-відмінковими формами директивного та транзитивного значення (Л. В. Ємельянова, О. В. Невмивака, М. І. Степаненко, Л. Ферм та ін.), питання префіксально-прийменникової кореляції (далі ППК) вирішується неоднозначно, спостерігаються розбіжності в поглядах на функціональну роль префіксів, прийменників та субстантивів у валентній рамці $P[\text{prefVf}]+[\text{prep+Nx}]$. Попри значну кількість монографій, дисертаційних робіт, статей, у яких різноаспектно інтерпретується механізм ППК, майже не дослідженою залишається семантико-синтаксична природа узгодження на рівні $\text{pref} \leftrightarrow \text{prep}$. Щоб проаналізувати її, необхідно розглянути традиційні погляди, новаторські ідеї, різні підходи до трактування так званого феномену “префікс/прийменник”, що і є метою нашої розвідки.

Перші спроби схарактеризувати префіксально-прийменникову кореляцію О. С. Скоблікова пов'язує з академічною “Российской грамматикой” 1802 року, де обґрунтовано положення про вплив префікса на сполучуваність дієслова з прийменниково-відмінковою формою та відповідність прийменника префіксові [16, 9]. Правило, сформульоване в граматиці, знайшло своє відображення і в подальших працях відомих російських мовознавців XIX століття. Л. Ферм зазначає, що О. Х. Востоков (“Русская грамматика”, 1831 рік) поділяє всі прийменники на дві групи: вільні та допоміжні. До другої групи він включає і ті прийменники, які дублюють дієслівні префікси, хоч обов'язковим таке дублювання не називає. М. Греч (“Практическая русская грамматика”, 1934 рік), І. Давидов (“Опыт общесравнительной грамматики русского языка”, 1852 рік) теж не констатують, що відповідність між префіксом та прийменником є постійною [19, 9–13]. Слід наголосити, що префікси у вказаних працях названо прийменниками, які вживаються разом з дієсловами, на відміну від прийменників, здатних функціонувати самостійно.

У загальних синтаксичних дослідженнях XX століття, присвячених питанням керування, проблема сполучуваності префіксальних дієслів руху з прийменниково-відмінковими формами зі значенням “старт” або “фініш” належить до найактуальніших. Майже в усіх із них превалує ідея дублювання префікса приймен-

ником. Так, В. В. Виноградов, покликаючись на праці О. Востокова, М. Греча та І. Давидова, формулює “закон подвоєння префікса-прийменника”. “Вираження прийменникової залежності від префіксальних дієслів, – згідно з його концепцією, – підкоряється ... своєрідному законові подвоєння префікса-прийменника. ...Дієслівний префікс ніби вимагає вживання прийменника-омоніма чи синоніма для позначення об’єктних відношень...” [4, 643].

Пізніше універсальне правило В. В. Виноградова, яке регулює відношення між компонентами словосполучення з опорним префіксальним дієсловом руху, уточнювали, доповнювали інші вчені. Наприклад, Є. М. Галкіна-Федорук характеризує керування в словосполученнях з обставинними відношеннями, де дієслово має префікс просторової семантики, сильним [7, 29]. М. М. Прокопович наголошує на впливі словотвірної структури детермінувального слова на форму залежного компонента [15, 9].

Уперше заперечила “закон подвоєння префікса/прийменника” М. Д. Лесник. Пов’язуючи сильне/слабке керування з відповідністю/невідповідністю префікса та прийменника, дослідниця переконливо доводить, що залежність прийменниково-відмінкової форми від дієслова виявляється не завжди, а прийменник у прийменниково-субстантивній формі визначається не префіксом, а значенням іменника [12, 17–18]. О. С. Скоблікова, порівнюючи сполучувальні можливості префіксальних та безпрефіксних дієслів руху, диференціює такі вербативи на чотири групи за ступенем вільної сполучуваності з формами, що позначають напрямом: 1) дієслова, що позначають рух або переміщення об’єкта незалежно від його конкретного напрямку, 2) дієслова, що конкретизують напрям руху в загальних рисах, 3) дієслова, у лексичному значенні яких за допомогою префікса виражається не лише загальний напрям, але й конкретне співвідношення з предметом, 4) дієслова, у лексичному значенні яких увага фокусується на переміщенні з одного пункту в інший. “Залежна прийменниково-іменникова конструкція, – робить далі вона висновок, – обирається не на основі формального дублювання префікса, а залежно від того, яке просторове відношення з предметом треба показати ...” [16, 62–65].

В українській та російській лінгвістиці з’являються спроби

“примирити” “закон” В. В. Виноградова з усвідомленням існування багатоманітних суперечливих мовних фактів, які фіксують невідповідність семантики префікса та прийменника в реченнях із просторовими відношеннями. Так, В. Г. Войцехівська припускає, що спочатку кожен префікс міг керувати лише однією прийменниково-відмінковою формою, оскільки він мав у складі дієслів руху лише первинне просторове значення, не ускладнене іншими, нелокальними, значеннями. Унаслідок десемантизації багатьох префіксів, послаблення їхнього первинного локального значення, а згодом загальної мовної категоризації та глибинного осмислення концептів часу, кількості, мети тощо втрачається суворість відповідності між префіксом та прийменником у складі префіксально-прийменникової форми. Семантичне узгодження/неузгодження префікса та прийменника В. Г. Войцехівська пояснює наявністю в дієслові характерного/нехарактерного префікса [6]. Цю концепцію розвиває й Г. А. Брусенська, визначаючи префікси відповідні/невідповідні значенню дієслова [3]. “Розмитість” принципів, за якими поділені префікси у В. Г. Войцехівської та Г. А. Брусенської, знайшли критику в дисертаційній роботі Л. В. Ємельянової, яка доводить, що в префіксального дієслова не завжди можна констатувати превалювання лише одного прийменника [9, 21–22].

Серйозну спробу проаналізувати явище прийменниково-префіксальної залежності здійснено В. М. Григоряном. Він намагається дати відповідь на питання, чи може морфемна будова слова вплинути на його здатність керувати іншими словами: “Семантика префіксів є головною перешкодою для того, щоб був зреалізований повний спектр компонентів, залежних від дієслова руху. Семантика префікса зосереджує увагу на одному з основних компонентів тріади: початок, кінець, шлях” [8, 175]. Між морфемною організацією вербатива та його можливістю керувати, – стверджує В. М. Григорян, – існує зв’язок, точніше “детермінізм”, вияв якого залежить від “сили” префікса.

Отже, лінгвісти, які вивчали питання сполучуваності та ППК, орієнтувалися здебільшого на традиційний підхід. Лише деякі з них або категоричні у своїх висновках, або допускають відхилення від “закону подвоєння префікса/прийменника”. Поступово очевидним ставало те, що абсолютної відповідності між префіксом та

прийменником не існує.

Із середини ХХ століття мовні факти аналізують не лише з власне-лінгвального, а й з екстралінгвального погляду. У 1947 році С. Д. Кацнельсоном уведено поняття валентності, що позначає наявність у слова актантних позицій, які заповнюються на логічному, семантичному та синтаксичному рівнях. На тлі теорії валентності досліджується кореляція префікса та прийменника в реченнях, що описують ситуацію переміщення. Логіка відношень між елементами такої ситуації взаємодіє зі семантикою просторового іменника, що позначає локативний орієнтир, унаслідок чого створюється основа для семантико-синтаксичного втілення тих або тих просторово-директивних і просторово-транзитивних конструкцій у мові. Розгляд семантичної структури речення з опорою на валентний потенціал дієслівного предиката, що має префіксальну будову, уможливило вирізнення ядра семантичної структури речення та дає змогу зробити певні висновки, важливі для дослідження ППК. Окреслимо деякі з них.

Префікс, сполучаючись із вербативом, виражає різні локативні значення разом із семантикою руху, тому префіксальне дієслово, яке виконує в реченні роль предиката, містить сему “рух” (дійсний чи уявний), що є умовою для формування локативно-директивного плану змісту. Префікси, які репрезентують різні параметри локативної семантики, формують дієслівні структури здебільшого з предикатами дії. Як зазначають О. К. Безпояско і К. Г. Городенська, така особливість їх комбінаторики дає підстави зробити висновок про однотипність семантичної структури префіксальних дієслів [2, 15]. Префіксальні акціональні предикати руху реалізують свій лінійний потенціал так. Їх валентні позиції не відрізняються від валентних позицій простих дієслів: вони заповнюються іменниковими компонентами зі значенням суб’єкта – істоти, що виконує дію, інструментальності – засобу, за допомогою якого дія здійснюється, а також двома локативними синтаксемами – вихідним та кінцевим пунктами руху (двома вимірами напрямку, оскільки значення дієслова безпосередньо пов’язане з просторовою організацією світу). М. В. Мірченко стверджує загальну шестикомпонентність і п’ятивалентність таких предикатів, до валентної рамки яких уходить і локативна синтаксема із значенням шляху руху [12,

100–101]. Однак предикати дії не є однорідними. З-поміж префіксальних дієслів вирізняються такі, які отримують сему “рух” лише за умови префіксації. За дослідженнями Л. Ферм, вони стають носіями тільки однієї валентності напрямку, залежно від того, яким префіксом – аблативним чи лативним – відбулася префіксація [19, 47]. Звідси стає зрозумілим, чому префікс *до-*, уживаючись із дієсловами руху, корелює в реченні з прийменниками, наприклад, *з, від*, а поєднуючись із дієсловами конкретної фізичної дії, співвідноситься лише з однойменним прийменником *до*: ... *він добрів з Подолу до приміщення* (Ю. Покальчук), *Від ... столу ... долинув ... передзвін* (В. Малик), *але ... /Всеслав/ до престолу ... доторкнувся* (Н. Забіла), *Це треба теж до справи долучить* (Л. Костенко).

Облігаторність прийменниково-відмінкової форми при префіксальному дієслові детермінується автосемантиєю/синсемантиєю слова. М. І. Степаненко, зокрема, зауважує, що префікс може переводити дієслово із розряду автосемантичної лексики до розряду синсемантичної, виступати сигналом обов’язкової присутності в придієслівній позиції обставинного конкретизатора [17, 153]. Цікавою є думка про те, що типовою функцією дієслівних префіксів української мови є функція заміщення: префікси субституують у формально-граматичній структурі дієслів локатив і корелюють із локативним аргументом [2, 165–174]. Л. Ферм вважає валентність префіксального дієслова, яка збігається зі значенням префікса, центральною, сильною, на відміну від слабкої, периферійної валентності, яка не відповідає семантиці префікса [19, 43–44]. Безпосередню кореляцію пов’язують із центральною, обов’язковою валентністю префіксального дієслова, тоді як периферійна, факультативна валентність зумовлює її опосередкований різновид.

Концептуальні засади теорії валентного аналізу з розвитком лінгвістичної науки змінюються. Еволюціонували погляди мовознавців і на проблему ППК. Уже В. Г. Войцехівська констатує, що прийменник у ланцюгу $\text{pref} \leftrightarrow \text{rpr}$ “перебуває у подвійній співвідносності – з дієсловом і з іменником: префікс дієслова виначає загальне коло можливих прийменників-корелятивів, а лексична природа іменника та основи дієслова зумовлює вживання певного прийменника у кожному конкретному випадку” [6, 54]. Таку думку розвивав М. І. Степаненко, описуючи взаємодію

формально-граматичної та семантичної валентності у формуванні й вираженні локативно-директивних та локативно-транзитивних відношень і поставивши в центрі прийменник [18]. Цікавою є концепція Л. Ферм. Посилаючись на Г. О. Золотову, вона зазначає, що прийменниково-відмінкова форма самостійно, без дієслова, може виражати напрямок і ніби потребує дієслова із семантикою руху та з певним маркером додаткової директивної характеристики [19, 60], тобто лише прийменник диктує вибір префікса, а між прийменником та префіксом не встановлюється кореляція, а спостерігається детермінізм.

У другій половині ХХ століття дослідники ППК, погоджуючись із тим, що при діахронічному підході первинні прийменники переважно співвідносяться з префіксами, намагаються “вийти з-під гіпнозу” історичного фактора, адекватно оцінити мовні явища і цікавляться передусім причинами відсутності семантичної схожості в співвідношенні $\text{pref} \leftrightarrow \text{rper}$. Серед цікавих висновків варто визначити такі. Ю. Д. Апресян помічає, що сполучуваність префікса з прийменником визначається не стільки “фізичною подібністю” чи спільною генетичною похідністю, скільки тотожністю просторових відношень, які вони виражають [1, 53–54]. Наприклад, префікс *в-* та прийменник *під* позначають знаходження всередині просторового орієнтира, тому можуть корелювати між собою: ... *скульптор увійшов під* склепіння (*Із газети*); Вони ... *влетіли ... під* міст (*Б. Волошин*). Ю. П. Князев радить звертати увагу на геометричні властивості об’єкта, який репрезентує сполучення “прийменник + ім’я”, оскільки вони можуть впливати на сполучуваність [11, 104–106]. Відсутність семантичної тотожності між префіксом та прийменником Л. В. Ємельянова вбачає в тому, що префікси виражають у дієслові директивне значення, а прийменники можуть використовуватися і для позначення місцезрештування. Норми використання прийменниково-відмінкових форм, що описують статичну ситуацію, автоматично можуть переноситися для позначення ситуації руху. Під час позначення руху допускається менша диференціація локативних значень, ніж при позначенні місцезрештування в ситуації спокою, що проявляється як можливість уживання при префіксальному дієслові руху різних, а іноді й усіх можливих прийменниково-відмінкових форм із просторовим значенням [9,

23]. Л. Ферм пояснює причини відсутності “детермінізму” між прийменниками та префіксами такими чинниками: 1) прийменниково-директивними відношеннями, які необхідно позначити, 2) семантикою іменника в прийменниково-відмінковій формі, 3) сумісністю значень орієнтацій, закладених у прийменниково-відмінковій формі та в префіксі, 4) перспективою спостерігача, 5) переважанням певних форм у мові [19, 61–67]. Поширеною стає думка про те, що вираження просторових відношень, зокрема й тих, які встановлюються між префіксами та прийменниками, може варіюватися залежно від індивіда, його сприйняття та тлумачення реальної дійсності.

Новий етап у вивченні ППК розпочався з інтенсивним розвитком синтаксичної семантики в кінці ХХ століття, основні тенденції якої “пов’язані з розглядом об’єктивно-сміслового змісту речення як відображення чи зображення певного явища об’єктивної дійсності” [10, 270]. Цей етап викликав неабиякий інтерес до денотативного аспекту речення (В. В. Богданов, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський та ін.). Денотативна структура висловлювання розглядається як така, що відображає конкретну, унікальну типову ситуацію. Цікавими для нас є думки різних мовознавців щодо структури локативної типової ситуації (Є. Ю. Владимирський, М. В. Всеволодова, В. Г. Гак, Б. Ландау, Л. Талмі та ін.).

Як бачимо, чинники та закономірності, які впливають на співвідношення префіксів та прийменників, залишаються до кінця не з’ясованими, а спроби проаналізувати кореляцію $\text{pref} \leftrightarrow \text{prer}$ і надалі будуть актуальними. Такі дослідження стануть перспективними, якщо врахувати, на нашу думку, останні здобутки синтаксичної науки, з-поміж яких найважливішими є такі.

ППК дієслівного предиката має розглядатися на тлі семантико-синтаксичних відношень у реченні. Слід узяти до уваги, що ППК може регулярно фіксуватися в реченнях і з темпоральними відношеннями (про це зазначав у своїх дослідженнях М. І. Степаненко), а аналітичні морфеми-постфікси (І. Р. Вихованець) створюють передумови для фіксації об’єктних відношень. Опис ППК має ґрунтуватися на висновках спільного відкритого міжнародного проекту “Слов’янські прийменники в синхронії і діакронії: морфологія і синтаксис”, автором та організатором якого є М. В. Всеволодова, а активним учасником – кафедра української мови ДонНУ під керів-

ництвом А. П. Загнітка; здобутках І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, М. В. Мірченка та ін. у вивченні підкатегорії локативного предиката та ролі аналітичних морфем-постфіксів у формуванні синкретичних предикатів; останніх студіях префіксального словотвору українських дієслів та способів орієнтації дії за допомогою префіксів (С. О. Соколова та ін.). Означена проблема перетинається з ідеями дослідників топологічних характеристик локативних синтаксем (Ю. М. Болотіна, В. В. Коломийцева та ін.), класифікацій просторових орієнтирів (А. Д. Великорецький, О. Ю. Сльозкіна), теорії комунікативних рангів (О.В. Падучева та ін.) тощо.

Література

1. Апресян Ю. Д. Опыт описания значений глаголов по их синтаксическим признакам (типам управления) // Вопросы языкознания. – 1965. – № 5. – С. 51–66.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 212 с.
3. Брусенская Г. А. Особенности сочетаемости глаголов движения в современном русском языке // Вопросы грамматического строя современного русского языка. Сборник статей / Н. Н. Прокопович и др. – М., 1972. – С. 120–126.
4. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.-Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
5. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
6. Войцехівська В. Г. Придієслівне керування в сучасній українській мові (Словосполучення з префіксально-прийменниковою кореляцією): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1969. – 342 с.
7. Войцехівська В. Г. Прийменникове керування дієслів з префіксом ви- // Синтаксична будова української мови (Синтаксичні категорії і зв'язки). – К., 1968. – С. 57–66.
8. Галкина-Федорук Е. М. Синтаксис современного русского языка / Е. М. Галкина-Федорук и др. – М.: Учпедгиз, 1957. – 265 с.
9. Григорян В. М. Префиксальные глаголы и их управляющие свойства в современном русском языке. – Ереван, 1984. – 202 с.
10. Емельянова Л. В. Семантико-синтаксический и логический аспекты сочетаемости приставочных глаголов перемещения с предлож-

но-падежными конструкциями направления: Дисс. на соиск....канд. филол. наук. – Великий Новгород, 2003. – 166 с.

11. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

12. Князев Ю. П. Обозначение направленного движения в русском языке: средства выражения, семантика и прагматика. – Дубна, 1999. – 302 с.

13. Лесник М. Д. Сильное управление глаголов с приставкой в- // Учёные записки ЛГУ. Серия филологических наук 322. – Вып. 68. – Л., 1963. – С. 46–63.

14. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: Монографія. – Вид. 2-ге, перероблене. – Луцьк: Ред. вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 394 с.

15. Прокопович Н. Н. Именное и глагольное управление в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1981. – 333 с.

16. Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке. – М.: Просвещение, 1971. – 239 с.

17. Степаненко М. І. Морфемна будова предиката й структурно-значеннєва завершеність речення // Актуальні проблеми граматики: Збірник наукових праць/ Ред. кол.: В. Ожоган та ін.: Наукові записки Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 1997. – Вип. 2. – 210 с.

18. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення: Монографія. – Полтава: АСМІ, 2004. – 464 с.

19. Ферм Л. Выражение направления при приставочных глаголах перемещения в современном русском языке. К вопросу префиксально-предложного детерминизма. – Stockholm: Uppsala, 1990. – 188 с.